

n

Naiste kali (mdM *Avan' poza*; *ava* 'naine, ema', *poza* 'kali').

Avan' poza püha peetakse haldjate soosingu taotlemiseks nädal enne külvi algust (s.t nädal pärast lihavõtteid). Peo valmistasid ette naised. Tavaliselt valisid külaelanikud järjekorra alusel perenaise, kelle majas kali pruuliti. Reedel peeti palvus, kus paluti kaitsevaimudelt tervist ja head saaki. Laupäeval ohverdati lammas ja valmistati lastele tavanditoitu. Pärast rituaalset söömaaega kostitati neid kaljaga. Pühapäeval viidi läbi olulisimad rituaalid: palvuse perenaine kutsus kõik enda poole ja sai igalt perelt muna. Peeti järjekordne palvus. Kui majas oli noorik, pidi ta kummardama küla vanemate inimeste eest, kes omakorda õnnistasid teda ja soovisid talle head elu. Hilisõhtul anti rituaalsed nõud edasi järgmiseks *avan' poza* palvuseks valitud majja. Mõnes Kovõlkino rajooni külas peetakse seda püha tänini.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Naistepalvus (mdE *Baban' ozks*; *baba* 'naine, vana naine, *ozks* 'palvus, palvuspüha', sõnasõnalt: 'naistepalvus'; mdE *Baban' kaša* 'naistepuder').

Baban' ozks oli Nižni Novgorodi ersa naiste ja leskede suvis-tenädala palvus. Pensa ersadel toimus sama palvus nii naiste kui meeste osavõtul esimesel pühapäeval pärast peetripäeva või

peetripäeval. Selles palvuses võib leida totemismi jälgi. Palvuseks koguti küla pealt raha lamba ostmiseks ja toitu. Pidupäeval viidi kõik korjatu (lammas, üheksa kana, 15 potti putru) koos valgete rättidega kaunistatud kasega palvuspaika. Salu lähedal tehti lõket, keedeti klimpe *salmat* ja munaputru. Söök pandi maha, kõige keskele asetati kaunistatud kask ja loeti kolm korda palve, milles paluti Niškepazilt leiba ja vee-emalt tervist. Pärast hommikusööki mindi magama. Keskpäeval veristati ohvrilammas ja üheksa kana – nende veri kallati selleks kaevatud auku, peale puistati mulda. Pärast liha keetmist süüdati ikooni ees *küünal *štatol* ja loeti taas kolm korda palve, kus pöörduti jumalate ja esivanemate poole, paludes kaitsta küla haiguste, rahe jne eest. Pärast rituaalset söömaiega maeti osa järelejäänud pudrust lambakopli läänenurka, teine osa pandi *laudaemale (*Kardo sārko*) kivi alla. Kase tüvi viidi lambakopliisse, selle oksad aga riputati kanapennide peale.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Niiduema (mdEM *Lugava*; *luga* ‘niit’, *ava* ‘naine, ema’).

Pensa kubermangu Krasnoslobodi maakonnast üleskirjutatud muistend räägib poja sünnitanud neiust, kes jätab lapse *Lugava* kasvatada. Poisist saab hiljem niiduema abiline. Niitude hoidja ja kaitsja *Lugava* mees on *Lugat’a* (mdEM *at’a* ‘ätt’).

Kevadisel karjalaskepäeval ohverdati niiduemale loom ning paluti teda kaitsta karja ja niidule jäetud hobuseid haiguste ja varaste eest.

Enne heinategu viskas iga niitja niiduemale mõned leivatükid ning palus kaitsta neid niitmise ajal kõige halva eest. Kui enne heinategu palvet ei peetud või niidul kukkudes vannuti, tehti *Lugava* auks pannkooke. Niidule toodi leiba ja soola ning öösel paluti *Lugavalt* tervist.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Nimi (mdEM *l'em*).

Pärimuskultuuris omistati nimele maagilist jõudu. Inimese nimi samastati tema kandjaga ja nimega olid seotud mitmed tavad. Usuti, et nime valikust sõltub inimese saatus ning et see kaitseb nime omanikku. Nimi on inimese märk omaste hulgas (iseloosulikum mokšadele). Peaaegu igal lapsel, sõltuvalt tema iseloosust, välimusest ja käitumisest, oli hüüdnimi (või teine nimi, mis sageli jäigi talle külge terveks eluks ja selle pärisid isegi tema lapsed). Enne ristiusustamist saatsid nimepanekut erinevad maagilised kombes, mille eesmärgiks oli lapse õnneliku tuleviku tagamine, tema elu säilitamine.

Kõige varasemad andmed ristiusueelsete nimede kohta leiuvad 13. ja 14. sajandi vanavene kroonikates, 16.–18. sajandi vanavene käsikirjades ning rahvaloenduste- ja kohtudokumentides. Tsaaririigi ametlik dokumentatsioon mainib tavaliselt ainult meessoost elanikke. Osa nimedest on säilinud 19. ja 20. sajandil kirja pandud mordva rahvaluule mälestistes.

Levinud naisenimed olid Azravka, Vitova, Litova (naiseni-medes oli teiseks tüvekomponendiks tavaliselt sõna mdEM *ava* 'naine, ema') ning mehenimed And'amo, Surai, T'ugai. Enamik naiseni-medest olid ühetüvelised ning nii naiste kui meeste ni-medede moodustamis põhimõtted olid sarnased: Avakša, And'amka, Varaka, Karda, Velmaika, Kujanka, Tund'a, Tšinzai jne. Ühed ja samad nimed võisid kuuluda nii meestele kui ka naistele (Lopai, Sörka, Put'aika, And'amo). Ka pärast kirikus ristimist olid lisaks ristinimedele kasutusel omanimed.

Vene õigeusu nimed mugandati: Tanja – Tatu, Avdotja – Olga, Nikolai – Mikol jne. Müütiliste kangelaeste nimed sarnanesid inimeste nimedele – Litova, And'amo jne. Harvemini leidub müütilistele isikutele ainuomaseid nimesid: mdM *Sisem kar'az* – (*sisem* 'seitse'; *kar'az* 'selg, selgroog'), mdEM *Bobo* (lastehirmutis).

Omanimed väljendavad peale iseloosujoonte (näit Keždei – mdEM *kež* 'kuri') ka vanemate tundeid ja suhtumist lapsedes (Vetškas – mdE *vetškom* 'armastama') või märgivad sünnipaika (Nujat – *nums* 'vilja lõikama'). Nime valikul arvestati ka ühiskondliku elu sündmuste ja oludega. Kasutati loomade, lindude ja puude nimetustes tuletatud nimesid (näit Ovtai – mdE *ovto* 'karu', Tumai – mdEM *tuma* 'tamm', Kargaš – mdEM *karga*

'kurg'). Lapsele esimese vastutuleva inimese, eseme, linnu ja looma nime andmine pidi tooma õnne ja tagama pika eluea. Eelkristlikud nimed võisid olla ka kaheosalised, sisaldades isanime genitiivis ja isiklikku nime nominatiivis (näit Pivtsajen' Nujanža, Ved'ajen' Kolomas jne).

Muistne esiisade usk, et surnu hing läheb lapsesse, peegeldub kombes anda lapsele surnud vanaisa või -ema, venna või lähedase sugulase nimi. Kui anda vastsündinule hiljuti surnu nimi, saab ta õnnelikuks (öeldakse: mdM *Lemonts kenereze!* 'nime võttis'). Lapsele ei pandud samas majas elavate pereliikmete nimesid (vanaisa, isa, vennad). Keelu rikkumise korral üks nimekaim suri või oli isa nime saanud pojalt õnnetu saatus. Keelatud oli ka anda vastsündinule surnud lapse nime, et hoida teda samasugusest saatusesest.

Nime andis sageli ämmaemand (mdM *id'en' baba*) omal valikul. Nimeandmise puhul korraldati palvus majahaldjale Kudavale, sugukonna kaitsjale Jurhtavale ja surnud esiisadele. Ämmaemanda korraldusel hoidis üks pereliikmeist vastsündinu pea kohal leiba, mille vastu teise leivaga lüües lausus ämmaemand lapse nime. Esimese lapse sünnitajale tõid sugulased ämbritäie jahu, mille peale pandi valge ümmargune leib ja pannkoogid. Vastsündinule jõuka elu tagamiseks toodi ristsetele mune, küpsetisi ja tassiga vilja; vastsündinu asetati lamama kasukale.

Lapsi hüüti hellitusnimega (Tatkanes', Antšanes' jne), abieluikka jõudnud või abielus mehi kutsuti täisnimega.

Naise nimi muutus abielludes. Miniale pandi mehe majas uus nimi pulmades esimesel või teisel päeval. Saadud nimest sõltus minia sotsiaalne seisund, tema õigused ja kohustused kindlalt paikapandud hierarhiaga suures perekonnas. Nimi anti kindla korra järgi: vanema poja naise nimi oli Parava (mdM *para* 'hea'), teise poja naisel Mazava (mdM *mazi* 'ilus'), kolmanda naisel Vežava (mdM *vež* 'väike') jne. Uus nimi oli mõeldud sugulaste jaoks (õe-, vennalapsed, nadu), mehe ema ja isa nimetasid pojanaisi miniaks (mdM *r'vān'ä*, mdE *ur'va*). Mehel ja naisel ei olnud kombeks kutsuda teineteist nimepidi – nad hüüdsid: *Ei* ('hei')! Uut nime kandis minia surmani.

Miniale uue nime andmine toimus tavaliselt maja keskel ahju või laua juures. Kohustuslikuks atribuudiks olid ümmargune leib või pirukad. Mokša ja ersa pulmades hõikas minia uue nime

välja pulmategelane mdM *l'emid'n'ä* (*id'n'ä* 'laps'; hiljem mdM *l'emder'n'ä*, mdE *l'emdits'a*, mdM *l'emon' maks* 'nimeandja') – tavaliselt poiss. Vahel tegi seda isamees mdEM *toron' kandi* (*tor* 'suur nuga, mõök'; *kandoms* 'kandma'). Simbirski kubermangu ersade *l'emid'n'a* ronis ahjupingile ja raius kahe kirvelöögiga kolmanda laetala küljest pilpa. Pannes pilpa koos leivaga pea peale, lausus ta minia uue nime. Kirves käes, astus ta iga külalise juurde ja küsis, kuidas noorikut kutsutakse ning pani pilpa endale põue. Seda tegi ta kolm korda. Seejärel võttis ta mütsi peast ja raius selle pisikesteks tükkideks. Pärast rituaali sooritamist pakkus minia talle õlut.

Järgmisel päeval põletati pilbas ja minia kibitka (mdE *onava* 'pruudi pulmakibitka') vitsad ahjus ära. Pilpa raiumise tava oli arvatavasti seotud keeluga hüüda noorikut tema neiupõlvenime järgi. Nimeandmise rituaal (*l'emd'ema*) eksisteerib mokšadel siia maani, ersadel kadus see komme 20. sajandi 50-ndatel aastatel.

Inimese nime kasutati arstimissõnades, armumaagias ('kuivatamiseks' hüüti korstnasse kolm korda poisi nime) ja sajatustes. Nime mõjutades võidi inimene kaetada. Öösel ohtlikes kohtades (ristmikel, saunas, jõe ääres) ennustamas käies ei tohtinud vastata nimepidi hüüdmisele. Vastutulija nime ja kapsaistikute järgi ennustasid tüdrukud tulevase mehe nime (*Ennustamine).

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; Mokšin, N. F. 1991. *Tainõ mordovskih imen*. Saransk.

Niškepaz, Ineškipaz (mdE).

Niškepaz oli ersade peajumala, päiksejumala, maailma ja maa looja Tšipazi lemmikpoeg, seetõttu andis Tšipaz talle edasi peaaegu kogu oma jõu. Varianditi on *Niškepaz* *Ange Pat'ai vanem poeg, tule ja taeva jumal, armastuse ja pere ning mesilaste ja mesipuude kaitsja. Ersad kujutavad *Niškepazi* ette ka mesilasi kasvatava jumalana, kelle ümber tiirlevad alati mesilased-hinged. Nižni Novgorodi kubermangu terjuhanid ja ersalased nimetavad *Niškepazi* jumala pojaks *Inetšipaziks* (*Inetši* 'lihavõtted'; *ine* 'suur', *tši* 'päev'). Palvetes nimetatakse *Niškepazi* seitsmendaks jumalaks, kes seisab kuue jumala kohal. Ta loob tähti, mida arvatakse olevat õnnelike inimeste hinged.

Loomislugudes kujutatakse *Niškepazi* pikkade tihedate langevate juuste ja valge maani habemega suure mehena. Kui ta puu all magab, siis puu kasvab ja lükkab laiali maa ja taeva; orud täituvad veega, maa seest tõusevad allikad; paljas maa kattub rohu, loomade ja lindudega. Müütilistes lauludes jagab *Niškepaz* tammeoksal istudes inimestele õnne.

Nižni Novgorodi ja Samaara kubermangu terjuhanide ja ersade pärimuses saatis peajumal Tšipaz *Niškepazi* maa peale inimkujul, et ta inimesi aitaks (õpetaks headust ja kurjusest hoidumist, raviks inimesi). Kuradi poolt üles ässitatud inimesed tapsid *Niškepazi*, kes läks pärast surma taevasse ja karistas seejärel inimesi: päikese ja maa soojus kahanes seitse korda, talv muutus seitse korda jahedamaks, maa hakkas andma vähem saaki ja loomad kehvemini sigima.

Niškepaz võib muutuda tuviks, haneks, pääsukeseks, kotkaks, hundiks, härjaks, hobuseks, jäneseks või karuks. *Niškepazi* lemmiklind on luik, taeva saadik ning jumalate ja inimeste vaheliste heade suhete tagaja. *Niškepazi* üheks taevaseks tütreks on *Kastarga*.

Niškepazi elukohaks on müütides Linnutee (mdEM *Kar-gon' Ki*; mdM *karga*, mdE *kargo* 'kurg') või Kaalude tähtkuju. *Niškepazil* on kuldne häll, mille ta laseb kuld- või hõbeketi otsas maa peale, et sellega tõsta taevasse õnnetuid neide, kes pole leidnud endale väärilisi peigmehi.

Simbirski ja Pensa kubermangu ersalased arvasid, et *Niškepazil* on palju kodusid, kus elavad heade inimeste hinged. Need tiirlevad *Niškepazi* ümber nagu mesilased tiirlevad mesilasema ümber. Ta annab oma emale Ange Pat'aile tulekivi, et ta saaks sellest välja lüüa häid hingi.

Usuti, et *Niškepaz* käib akende all salaja kuulamas, millest keegi räägib, unistab või mida palub. Haigustest lahtisaamiseks pidi läbi avatud akna kerjusele andma surnu või haige riietuse-seme ja ütleva: "*Niškepaz*, võta, vii minu pojale teise maailma (*Na, s'ävk, kantk mon' t's'orazti tona šiti!*)"

Niškepazi auks peeti külalpalvusi (nt *P'atruda mel'ä* 'peale peetripäeva', Baban' kaša), perekonnalpalvusi ja palvusi haiguste, põua ja õnnetuste puhul. Talle ohverdati lambaid ja kanu ning paluti head viljasaaki ja vihma, kaitset rahe või tuule eest. *Niškepazi* poole pöörduti ka ristimise ajal, paludes vastsündinule tervist ja õnne ning kaitset kurja silma ja nõia eest. Tema poole

pöörduti armuloitsudes ja arstimissõnades (nt põletuste-, vigastuste- ja ussisõnades).

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epišeskaja pesnja*. Saransk.

Nõiasõnad (mdM *mormats'ama*, *vorožejama*, mdE *orožejamo*, *ozolma*).

Nõiasõnade terminoloogia on varieeruv ja sõltub nende kasutamise eesmärgist. Nad on utilitaarsed ja lahutamatu seotud inimese praktilise tegevusega. Nõiasõnades peegelduvad mitmed varasema maailmavaate reliktid ning nendega katsuti loodust ja kaasinimesi maagiliselt mõjutada. Nõiasõnu loeti mitmesuguste asjade, toidu ja vee peale. Enamasti levisid nõiasõnad suuliselt, kuid tunti ka kirjalikke tekste. Neid kanti kaasa, et nad kaitseksid omanikku haiguste ja kurja silma eest ning teekonnal.

Esimesed ersa ja mokša nõiasõnade üleskirjutused pärinevad H. Paasoselt ning avaldati teose "Mordwinische Volksdichtung" 3., 4. ja 6. köites saksakeelsete reaaluste tõlgetega.

Nõiasõnad jagunevad: külaelu ja töödega seotud sõnad (karjapidamine, mesindus, põllundus, teele saatmine jne), arstimissõnad (mdM *s'är'ädemada*) ja armusõnad (mdM *š'ätema* 'kõrvetamine', *eždema* 'soojendamine'). Kõige levinumad on arstimissõnad – nõiasõnu on silmahaiguste (mdE *sel'men' ozolma*), vesitõve (mdE *ozolma narfott' – narvams* 'välja viima'), roosi (mdE *rožado ozolma*), ussihammustuse (mdM *kuen' pupafta*), vigastuste (mdE *pramo tarkado*), põrnahaiguste (mdE *kos'ke tšetšei* 'kuiv põrn'), palaviku (mdE *maštõkson'*), verejooksu (mdM *veron' lotkaftoma – lotkaftoms* 'peatama'), põletuste (mdE *pitsevte*, mdM *pidefta*) ja koeranaelte vastu (mdM *komadon' palda*; *komadon'bal* 'mdM paise', mdE 'koeranael'). Sõnu on ka laitmise (mdE *osutto*) ja tüli vastu (mdE *zdorstõ*) ning andestuse saamiseks (mdM *proštšama*).

Nõiasõnad olid seotud valge (sooritati kaitseks kurjade jõude eest, kasu saamiseks, õnne tagamiseks) ning musta maagiaga (tekitati hädasid, haigusi ja kaetust).

Pikemad nõiasõnad algavad lühikese pöördumisega kindlate jumalate poole ja nende funktsioonide nimetamisega. Pöördumist võidakse korrata kolm korda. Pöörduti ühe, kahe või enama mütolooilise olendi või tema abilise poole (*majahaldjas Kudava, *laudaema Kardo s'arke, *maaema Mastorava). Nõiasõnadega võidi pöörduda ka *vee-ema Ved'ava, *ussikuninga Inekui, koidu ja eha, püha Nikolai, Aadama ja Eva poole.

Järgneb eepiline kirjeldus. Kae-vastastes nõiasõnades kulgeb tegevus mere ääres hiigelsuurel jalakal, kus istub suur lind (mdE *Ine narmun'*) ja nokib haigust. Teistes silmasõnades istub hõbedane (valge) hõberiietega ätt hõbedasel mäel hõbedase posti otsas ja raiub hõbedase kõplaga haigust. Ussisõnades loob *Niškepaz ookeani ("suure vee"), kuhu laseb kolm suurt kala, kes hoiavad maad.

Nõiasõnade teises osas palutakse jumalalt abi haiguse ravimisel, kaitset kurjade jõudude eest ning lubatakse teda tänada abi eest ohvritoomisega (näiteks tappa seitsmeaastane pull).

Nõiasõnu lausub posija (mdM *sodai loman'*, mdE *sodōts'a*) tavaliselt sosistades. Nõiasõnade lugemise juurde kuulub kindel kombestik: risti ette löömine; kolm korda üle vasaku õla sülitamine; näole, haigele kohale või esemele puhumine. Mõningaid ravimissõnu saatsid hüpnoosielemendid (silmade pööritamine) ja praktiline tegevus (inimest viheldi saunas, tehti massaaži, anti juua "nõiutud vett"). Kui paranemine ei saanud esimese korraga, korrati tegevust ja sõnu kolm korda. Nõiasõnade mõju suurendas tegevuse salapärasus ja inimese enesesisendus.

Kõige soodsam loitsimiseks oli koidu- (mdM *šobdavan'*) või ehaaeg (mdM *il'äd'en'*). Loitsimiskoha määras nõiasõnade eesmärk – näiteks lapse öise karjumise puhul sõnuti kanaõrrel, haigusi arstiti (mdM *praštšengas*) tavaliselt ristteel.

Oma jõu ja teadmised pidi posija enne surma üle andma väljavalitud usaldusisikule. Kui tal pärijat ei olnud, siis luges ta sõnad luuale (mdM *kudon' t'al'mot' langs*). Kurjadel nõidadel oli raske surra – et kuri vaim lahkuks sureva inimese kehast, kergitati laetala.

Kirjandus: Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. III – 1941; IV – 1947; VI – 1977. Helsinki; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Mordva mütoloogia

Tatjana Devjatkina

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator8/>

ISBN 978-9949-490-16-5

Tartu 2012

Trükkis ilmunud: Tatjana Devjatkina. Mordva mütoloogia.
SATOR 8. Tartu 2008

Tõlge: Irina Orehhova, Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Kadi Sarv

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

Kaanepilt: Juri Dõrin "Uneskõndija"

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Tatjana Devjatkina *Mifologia Mordvõ*

Saransk: Krasnõi Oktjabr 1998

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti Hõimurahvaste Programm, Tartu Ülikooli Paul Ariste soomeugri põlisrahvaste keskus, EKM FO, SF 0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusala laiendamine ja folkloori tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, EKM Teaduskirjastus